

süsteemivahetus algas 1988. aasta juunis, Imre Nagy'i hukkamise kolmekümnendal aastapäeval tema mälestuseks korraldatud meelevaldusega. Tema ja ta kaaslaste martüüriumist sai see moraalne jõutegur, mis sundis nii moraalselt kui ka oma legitiimsuses kõikuma löönud parteivõime taganema.

Ajalehest Népszava (16.06.1998)

György Litván. Sündinud 19.02.1929. Lõpetanud Péter Pázmány ülikooli 1950. Aastail 1950–57 keskkooliõpetaja, 1955–56 Imre Nagy'i vaimus partei-opositsionäär, Petöfi klubi liige. 1956. aastal nõudis esimesena avalikult Rákosi kõrvaldamist, võttis osa revolutsiooni taganemislahingutest, mõisteti 6 aastaks vangi. 1958–62 vangis, 1963–71 Árpádi Gümnaasiumi raamatukoguhoidja, 1971. aastast Ajaloo Instituudi teaduslik töötaja, 1991: 1956 Instituudi direktor, 1995. aastast Budapesti ülikooli sotsioloogiainstituudi professor. Ungari Teaduste Akadeemia ajaloo-osakonna nõukogu liige. Uurimisalad: sajandivahetuse demokraatlik, sotsialistlik ja rahvuslik liikumine, 1918. aasta demokraatlik revolutsioon, kahe maailmasõja vaheline emigratsioon, Trianoni rahu poliitiline ja diplomaatiline taust. Ajaloodoktor. Akadeemia auhind (1992), Ferenc Deáki auhind (1994). Töid: *Esimene ungari sotsioloogia töökoda* (1973), *Armastas tõde* (1977), *Ungari mõte – vabamõte* (1978), *1956. aasta Ungari revolutsioon* (1991), *Ervin Szabó – sotsialismi moraalist* (1993), *Oktoobrite sõnum* (1996), *1956. aasta käsiraamat I–III* (kaastoimetaja, 1996).

Edvin Hiedel

Vastuseks Ann Marksoo artiklile

Ann Marksoo võtab oma artiklis "Nõukogude luureorganitega seotud ajalugu ja allikakriitika Harri Moora juhtumi näitel" (Ajalooline Ajakiri 1999, 3/4 (106/107), lk 121–140) vaatluse alla oma isa saatuse Teise maailmasõja aastatel ja tema hilisema kimbutamise KGB poolt, kriitiseerides teravalt minu raamatut "Pagulus ja Nõukogude Eesti" (Tallinn, 1996). Tema kriitika on osaliselt tõepoolest ka õigustatud. Pean tunnustama, et oma joonealuses viites Harri Moora oletatavale mahukale agenditoimikule interpreteerisin ma enne raamatu trükkandmist kiirustades allikat ekslikult ja võimendasin niimoodi üle Moora koostööd KGBga. Olin tõepoolest negatiivselt eelhäälestatud raadiomängus osalenud agentide suhtes, kuid ei jälginud mingit teadlikku kompromiteerimisstrateegiat, vaid lasksin end eksitada Harri Moora suhteliselt varasest värbamisdaatumist — 1944. aasta sügis. Ma kahetsen seda eksimust ja olen valmis oluliselt revideerima Harri Moora rolli julgeoleku agendina, kuid ei pea õigeks seda ka olematuseni pisendada.

Kui operatiivtoimiku alusel jälgitavatele isikutele omistas KGB varjunimesid tagaselja (Jaan Tõnissoni kui "Tjozka" juhtum kuulub selle kategooria alla), siis agendiks värvatud isikud olid sellest teadlikud. Sõjajärgses julgeolekuaparaadis ei töötanud ka mingid süvapsühholoogid, kes püüdsid inimestesse sisendada "võrgusoleku tunnet", nagu seda kirjeldab Ann Marksoo, vaid üsna jõhkrad ja eelkõige rakendusliku mõtteviisiga mehed. Agente värvati ikka igapäevases jälitustegevuses kasutamiseks, neid ei kutsutud ka enam ülekuulamis-tele, vaid nendega kohtuti konspiratiivkorterites. Kui agent mingit olulist teavet ei andnud ja saboteeris koostööd julgeolekutöötajatega, siis arvati ta lihtsalt agentuurivõrgust välja, millele Stalini ajal sageli järgnes ka vahistamine.

Olen veendunud, et värbamisvestlus Harri Mooraga, kus julgeolekumehed rõhusid teadlase suurele perekonnale ja selle edaspidisele küsitavale saatusele, ei toimunud 1953. aastal, vaid juba 30. novembril 1944, nagu on kirjas ka KGB õiendist tuntud "natsionalistide" seast värvatud agentide kohta (ERAF, f 131, n 1, s 244, k II, l 401). Selles dokumendis on agendina "Moskvin" märgitud ka teine KGB poolt Lääne luureteenistustele legendeeritud vastupanuorganisatsiooni "Eesti Vabasta-

mise Komitee" liige Adam Randalu, keda erinevalt Moorast iseloomustatakse positiivselt. Agent "Moskvini" nime võib kohata ka paljudes varasemate operatiivdokumentides. Negatiivselt iseloomustatud agent "Istork" ei olnud kaugeltki nii aktiivne, kuid 1953. aastal koostatud õiend ei ole siiski ajaliselt esimene dokument, kus on nimetatud "Istorkut". Näiteks 13. juunil 1950 julgeolekuminister Moskalenko ja 5. osakonna ülema polkovnik Tarakanovi koostatud esilises nõukogudevastaste elementide kohta Tartu Riikliku Ülikooli õppejõudude seas viidatakse ka "Istorkult" saadud andmetele Richard Kleisi kohta (ERAF, f 131, n 1, s 205, l 131). Iseenesest midagi denuntseerivat neis andmetes ei sisaldu: "Istork" mainib vaid Kleisi lähedasi sidemeid põlu alla sattunud endise ENSV välisministri Hans Kruusiga ja Kleisi hirmu võimalike repressioonide ees. Mõni aeg hiljem värbasid julgeolekumehed, ilmselt vahistamishirmule toetudes, ka Kleisi agendiks varjunimega "Kallas" (ERAF, f 131, n 1, s 241, l 131).

Taolise jõhkra surve all vähemati Stalini ajal agendiks mitu rohkem või vähem tuntud isikut. Kuid paljusid neist me 1954. aastal loodud Riikliku Julgeoleku Komitee dokumentides enam ei kohta. Leebemate aegade saabudes nad kas katkestasid ise oma sidemed KGBga või arvati nad agentuurvõrgust välja kui kasutu ballast, agent "Istorku" nimi esineb seal aga edasi. Kui Harri Moora värbamise asjaolud ja keeldumise võimalik alternatiiv 1944. aasta sügisel on väga selgesti kujuteldavad, siis koostöö KGBga 1950. aastate keskpäiku, juba Hruštšovi sulaajal, ei tundu enam samasuguse inimlikult mõistetava paratamatusena.

Ann Marksoo esitatud versioon Harri Moora koostöö kohta KGBga mõjub üldse pisut konstrueerituna, sest selle järgi oli Harri Moorale kui agent "Istorkul" ainult kaks kokkupuudet KGBga: 1953. aastal, kui temalt kui legendeeritud vastupanuorganisatsiooni ühelt juhilt pressiti välja agent "Jokela" (Valdur Loor) jaoks soovituskirjad pagulastele edasiandmiseks, ja 1957. aasta novembris, kui Moora ainult nominaalselt KGB agendina käis Rootsis oma sõpru hoiatamas. Ann Marksoo esitatud versioon, et Moora hoiatas omavahelises usalduslikus vestluses Erik Laidu, kõlab küllaltki usutavalt, kuid paraku pole selle kohta mingeid dokumente ega ka tunnistajaid. Ka mind on intrigeerinud küsimus, kuid võrd välismaale saadetud agendid täitsid KGB poolt neile antud ülesandeid ja kuivõrd nad neid ignoreerisid või koguni pagulasi hoiatasid. Selleks saatsin ma oma raamatu käsikirja Rootsi, et Ülo Ignatsi vahendusel võiksid vanema põlvkonna pagulased seal kirjeldatud sündmusi täpsustada või täiendada. Olulisi täiendusi

ja märkusi paraku ei saanud. Raamatus kirjeldataud seikadest on möödunud juba 40–50 aastat ja kui ka mõni agent lähemate sugulaste või sõprade ees oma kaardid avaski, siis jäi see väga kitsa ringkonna teada. Ka Balti Arhiiv Stockholmis ei andnud selles osas suuri tulemusi.

Samas on siiski raske uskuda, et KGB saatis Rootsi agendi, kellega neil oli ainult negatiivne koostöökogemus. Harri Moora missiooni peeti ju niivõrd tähtsaks, et "Istorkult" selle kohta väljanoitud agentuurettekanne esitati otse Nõukogude vastuluure juhile kindralmajor Gribanovile. Eelmises, 1956. aasta aruandes ongi "Istorkul" koos agent "Haaklaga" (Toomas Hellat) nimetatud kui "kontrollitud ja kogenud" agendi. Olgu märgitud, et kauaaegseid agente ei rakendatud pealegi mitte ainult ühe eesmärgi huvides (antud juhul raadiomäng), vaid neile anti mitmeid erinevaid ülesandeid. Siin ei olnud erandiks ka agent "Istork". KGB vastuluureosakonna 1957. aasta aruandes nimetatakse teda ka nende võõrkeelt valdavate hulgas, keda kasutati Eestit külastavate välismaalaste jälgimisel (ERAF, f 131, n 1, s 372, l 63). Napisõnaliste ja kokkusurutud aastaaruannete põhjal on muidugi väga raske välja selgitada üksikute agentide tegelikku rolli ja kõiki tegevusliine. Kuna KGB operatiivdokumendid ajaliselt 1950. aastate teisest poolest suurt kaugemale ei ulatu, siis ei ole võimalik ka välja selgitada, kas ja millal Harri Moora salajane koostöö julgeolekukomiteega lõppes. Moora kaasamine 1960. aastal VEKSA asutajaliikmete hulka iseenesest ei tõesta veel tema jätkuvat agendiksolekut, kuid ei viita igatahes ka mingile suuremale lahkkehile KGBga.

Ma leian ka, et Ann Marksoo on minu raamatu teksti meelevaldselt tõlgendanud. Ma ei väida otsesõnu, et Harri Moora 1957. aasta Rootsi-sõit oli agentuurses mõttes edukas, vaid rõhutan, et selle edukuses oli veendunud Eesti KGB juhtkond. Samuti ma ei toonita Moora aktiivsust agendina, vaid pigem esitan selle küsimuse vormis: "Napisõnalisest aruandest on raske välja lugeda, millise edu ja innukusega "Istork" oma missiooni täitis..." Ma ei ole ka öelnud, et Moora osales teadlikult ja aktiivselt raadiomängus "Blind", vaid väidan, et Moorat ja Randalu esitati pagulastele tegelikult olematu ja KGB poolt legendeeritud "Eesti Vabastamise Komitee" juhtidena. Kuid kui arvestada, et Harri Moorat esitati EVK ühe juhina mitte ainult Rootsi, vaid ka Inglise luurele, siis pean ma väga tõenäoliseks, et juba ainuüksi nendele luureteenistustele ettesöödetud KGB agentide legendide detailseks väljatöötamiseks pidid julgeolekumehed agent "Istorkuga" raadiomängude ajal korduvalt kontakteeruma.

Kirjasõnas ei ole ma kusagil heitnud Harri Moorale või ka Georg Merile ette, et nad toimuvatest raadiomängudest pagulasi ei informeerinud. See oleks ka täiesti absurdne etteheide, sest neil puudusid selleks igasugused sidekanalid. On väga kummaline, et Ann Marksoo kasutab minu kritiseerimiseks ka meie vahel aastate eest toimunud vestlust. Kui ma vestluses Ann Marksooga, mida ma loomulikult sõna-sõnalt ei mäleta, ka ütlesin, et Harri Moora teavitas Lääne luuret liiga hilja, siis ei olnud see etteheide, vaid lihtsalt fakti nentimine. 1957. aasta novembris, kui Moora saabus Stockholm, ei olnud tõesti enam suurt millegi eest hoida, sest juba sama aasta märtsis oli Nõukogude Liidu välisministeerium esitanud Rootsile protestinoodi Rootsi luure tegevuse vastu tema territooriumil ja avaldanud nii üleliidulises kui ka Nõukogude Eesti pressis Rootsi luuretegevust paljastava propagandaartiklite sarja.

Ann Marksoo väide, et kutse taga oli tegelikult Rootsi kaitsepolitsei, on iseenesest ju põnev, aga samuti ilma mingi dokumentaalse katteta. Arvan, et Rootsi Teaduste Akadeemia võis niisuguse rahvusvaheliselt tuntud teadlase, nagu Harri Moora, küllakutumise peale tulla ka ilma mingi kaitsepolitsei ärgitusega. SÄPO arhiiv võiks tõepoolest tuua selgust nii agent "Istoriku" kui ka mõne teise Rootsi lähetatud KGB agendi tegeliku käitumise kohta, kuid on karta, et need, nagu ka teised Lääne luureteenistuste materjalid, niipea uurijatele kättesaadavaks ei muutu. Siinkohal peab veel lisama, et julgeoleku agente ei lähetatud välismaale muidugi mitte mingi KGB komandeerimistunnistusega, vaid selleks kasutatigi mitmesuguseid legaalseid võimalusi, nagu teadusüritused, välismaal õppimine ja stažeerimine, spordivõistlused, sugulaste külastamine ja turism. Koostöö KGBga ei olnud sealjuures aga mingi obligatoorne teadusreisidega kaasnev lisakohustus, mida muuseas tõendab teise sama suursõjargu teadlase Paul Ariste käitumisviis 1958. aastal. Julgeolekutöötajate värbamisettepanekule vastas Ariste kategooriliselt eitavalt, öeldes, et kui tema välismaasõite soovivad ära kasutada julgeolekuorganid, siis ta parem ei reisi üldse (ERAF, f 136, s 1298, l 54 p). Tulevik näitas, et KGB poolt Aristele teadusreiside osas siiski märkimisväärseid takistusi ei tehtud.

Ann Marksoo märkus Georg Meri vahepealse vangisoleku kohta 1950–1953, mida minu raamatus ei ole mainitud, on iseenesest õigustatud. "Eesti Kirjarahva Leksikonis" on tõepoolest mainitud, et Georg Meri vahistati 1950. aastal poliitilise süüdistusega, kuid KGB dokumentides informatsioon selle kohta praktiliselt puudub. Georg Meri mitmekoitelises juurdlustoimikus leidub vaid napp

viide, et Tallinna Rahvakohus mõistis 21. juunil 1951 Georg Merile kolm aastat vabadusekaotust. Tallinna Linnaarhiivis säilitatavates Tallinna Rahvakohtu fondides Georg Meri toimikut paraku ei leidu ja jääbki lähemalt selgusetu, mis selle kohtuasja taga tegelikult oli ja kui kaua Meril tuli vangistuses viibida. See kohtuasi võis loomulikult olla KGB poolt inkrimineeritud, kuid mulle jääb selgusetuks, milleks seda neile vaja oli. Kõiki oma agente umbusaldavad ja kontrollivad julgeolekutöötajad muidugi jälgisid ka Georg Meri tegevust: 1950. aasta suvel vestles Meriga korduvalt ja uuris tema meeleolusid agent "Voronin". Meri vana perekonnatuttav Juhan Tuldava (ERAF, f 131, n 1, s 198, l 239–240). Kuid julgeolekul sel ajal veel suuremaid kahtlusi Georg Meri kui agent "Obnovljonnõi" lojaalsuse suhtes ei olnud, "reetmise ja julgeolekuorganite petmise teele" asus "Obnovljonnõi" alles 1955. aasta sügisel.

KGB operatiivmängude osas on viimastel aastatel ilmsiks tulnud veel muidki faktilisi täiendusi ja täpsustusi ning vastav peatükk minu raamatus kujutab endast ainult uurimistöe vahekokkuvõtet. Lääne ja Moskva luurearhiivide avanemisel saaks neist sündmustest muidugi palju rikkalikuma ja täpsema pildi, kuid ma olen veendunud, et põhijärelduste osas ei tule suuri korrektiive teha: need olid Nõukogude poolele edukad vastuluureoperatsioonid, mille üks tähtis komponent oli pagulastele hästi tuntud ja autoriteetsete isikute ärakasutamine legendeeritud vastupanuorganisatsioonide eesotsas.

Ülepingutatud on ka Ann Marksoo etteheide, et minu raamat põhineb vaid Nõukogude arhiividokumentidel. Juba põgusal sirvimisel võib igauks märgata, et ma olen seal kasutanud ka sekundaarkirjandust ja pagulaspressi. Kuid oma põhieesmärgiks pidasin ma eelkõige seni kasutamata ja ligipääsmatu arhiiviaines käibesse toomist ja mul on rõõm tõdeda, et mitmel minu raamatus käsitletud teemal töötavad juba teised uurijad, kes kasutavad ka suulise ajaloo allikaid. Mõningane tagasiside minu raamatu lugejate ja arhiivikülastajatega näitab siiski, et inimesed räägivad meelsasti sellest, kuidas neid Nõukogude ajal represseeriti ja taga kiusati. Kui aga tuleb jutuks salajane koostöö KGBga, siis on tavaliseks reaktsiooniks kas mälu lünk või agressiivne eitus.

Suulisi mälestusi tuleb loomulikult koguda ja talletada, kuid see ei saa olla arhivaaride esmaülesanne. Olen ka arvamusel, et ühelgi üksikisikul ei saa olla üldpilti julgeoleku jälitustegevusest, selles osas on KGB dokumentidel siiski keskne tähendus. Ettekujutuse saamiseks KGB operatiivtöö mastaapidest ja meetoditest ongi avaldatud julge-

olekukomitee tähtsamate osakondade aastaaruan-
deid, mille vajalikkuse praegusel kujul Ann Mark-
soo näib kahtluse alla seadvat. Ka siin on publi-
katsiooni kommentaarides kasutatud sekundaar-
kirjandust ja kirjalikke mälestusi, kuid eelkõige
olen ma püüdnud maksimaalselt kasutada teistes
julgeolekukomitee toimikutes sisalduvat, et tuua
käibesse senitundmatut informatsiooni. KGB
juurdlustoimikud, kust võib sageli leida ka konfis-
keeritud käsikirju, lendlehti jms, on ühtlasi ka
vastupanuliikumise vahetu allikas. Ja lõppude lõ-
puks ei avaldata neid publikatsioone mitte rubrii-
gis "Tõe Hää", vaid ikkagi Riikliku Julgeolekuko-
mittee aruannete pealkirja all, mille autentsuse ja
teabeväärtuse kohta võib iga lugeja juba ise oma
arvamuse kujundada.

Indrek Jürjo

■ **Tuna muudetud e-posti aadress:**

tuna@ra.ee

■ **Tuna toimetuse e-posti aadresse:**

Peatoimetaja Ott Raun: ott.raun@ra.ee

Toimetaja Velly Roots: velly.roots@ra.ee

Kujundaja Jaan Klõšeiko: ambrajaan@hotmail.ee

Korrektor Anu Seidla: tuna@ra.ee

**KUIDAS
TELLIDA
AJAKIRJA?**

Ajakirja Tuna on võimalik tellida
posti teel lunamaksuga:
Eestis 45 kr + postikulud

Tellimised esitada kirja teel:
Tuna, Maneeži 4, Tallinn 15019
või
e-postiga: tuna@ra.ee